

7. Там само. – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 252. – Арк. 3-12.
  8. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 6970. – Арк. 213-213 зв.
  9. Ячменихин К.М. Экономический потенциал военных поселений в России // Вопросы истории. – 1997. – № 2. – С. 46.
  10. Липовская Т.Д. Социально-экономическое положение военных поселян на Украине 1817-1857 гг. – Днепропетровск, 1982. – С. 26.
  11. ЦДІАК України. – Ф. 1352. – Оп. 2. – Спр. 40. – Арк. 139-140.
  12. Там само. – Оп. 1. – Спр. 221. – Арк. 46-59 зв., 69-79; Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 253. – Арк. 1-1 зв.
-

Тетяна Дзюба

ЗНАКОВА ПОСТАТЬ В УКРАЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ (ШТРИХИ ДО НАУКОВОЇ БІОГРАФІЇ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА)

На перший погляд може видатися, що найдокладніша характеристика життя і творчої діяльності Михайла Драгоманова повинна б уже бути укладена. Сприятливими обставинами для цього слугують написана особисто М.Драгомановим на прохання німецького економіста Альфонса Туна 22 березня (3 квітня) 1883 р. „Автобіографічна замітка”, пізніший, датований початком лютого 1889 р., додаток до неї, створений на замовлення фольклориста Леона Сіхлера, та детальні „Спогади про Михайла Драгоманова” рідної сестри вченого – української письменниці Олени Пчілки, підготовлені для часопису „Україна” не пізніше березня 1926 р.

А ще ж були численні статті до 30-літнього ювілею наукової, громадсько-літературної діяльності М.Драгоманова, публікації у рік смерті та з приводу різноманітних річниць. Серед найпомітніших авторів тут варто згадати М.Павлика, І.Франка, М.Грушевського, Б.Кістяківського. Висвітленню біографії та творчості видатного мислителя другої половини ХІХ ст. присвячено праці радянських драгоманознавців, зокрема І.Романченка, П.Федченка та ін. І попри це неточності та плутанина виявились наявними навіть у датах народження та смерті М.Драгоманова (про що йдеться у статті П.Одарченка, вміщеній у журналі „СіЧ” за 2003 р. – № 2. – С. 75-76).

Точна дата народження вченого (в автобіографії, писаній власноруч, він чомусь її не зазначив) вказана у його свідоцтві про народження, яке зберігається у Державному архіві м.Києва, молитовнику батька – Петра Драгоманова, а дата смерті – серед інших документів і в епістолярії небоги – Лесі Українки, яка була на той час поряд. (Див. Косач-Кривинюк О.П. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. – Нью-Йорк, 1970. – С. 324).

Вилучення з життєпису „незручних” фактів, приміром про те, що, незважаючи на успіхи у вивченні багатьох дисциплін, М.Драгоманов був залишений у п'ятому класі Полтавської губернської гімназії на другий рік, виключений із випускного сьомого класу внаслідок конфлікту з вихователем О.Казначеевим (завдяки клопотанню куратора Київського навчального округу М.Пирогова екс-гімназисту дозволили скласти іспити екстерном), призвело у деяких дослідженнях до зміщення хронологічних рамок навчання у гімназії. (До речі, М.І.Пирогов, який заступився за М.Драгоманова, – це той видатний хірург, анатом, педагог і громадський діяч, котрий за щасливим для юнака збігом обставин у 1858-1861 роках здійснював опіку над Київським навчальним округом. Ставлення М.Драгоманова до славетного вченого засвідчує випадок, пригаданий Оленою Пчілкою, – юний спудей у дарунок рідним привіз два портрети, спочатку улюбленого письменника Миколи Гоголя, згодом – Миколи Пирогова. Лібералізм М.Пирогова, прагнення реформувати освітню систему, у якій ще зберігався такий рудимент, як покарання різками, інспірували його усунення з посади.

М. Драгоманов від імені студентства, яке шанобливо йшло пішки до межі Києва за бричкою колишнього керівника навчального округу, виголосив проникливу вдячну прощальну промову (текст її вміщений у збірнику під ред. проф. В. Шульгина „Прощание Киевского учебного округа с Н. Пироговым” (К., 1861. – С. 14-16). Ймовірно, і на первісний намір М. Драгоманова обрати медичний факультет, певною мірою наклало відбиток захоплення постаттю видатного лікаря-науковця).

Чимало розбіжностей можна віднайти у розвідках про М. Драгоманова, коли зазначаються час та обставини знайомства його з тим або іншим політичним чи громадським діячем, літератором тощо. Відкритість проблеми створення наукової біографії М. Драгоманова і стала спонукою до написання цього дослідження.

М. Драгоманов – неординарна та могутня постать в українській культурі. Недарма серед характеристик, які прикладалися до нього, є і та, що він, найбільше після Т. Г. Шевченка, «зробив для свідомості національної»¹ (акцентували на цьому зокрема І. Франко, в духовній ієрархії котрого Шевченко та Драгоманов – «два чільних сини України», М. Павлик, Є. Чикаленко).

Сергій Єфремов, з огляду на універсальність та реформаторське спрямування праці М. Драгоманова, писав: «Для України Драгоманов справді був тим «апостолом правди і науки», що його з такою тугою виглядав перед смертю Шевченко».²

Про масштаб особистості мислителя можна судити з цілокупності його іпостасей: вченого зі світовим ім'ям – спеціаліста зі всесвітньої та української історії, фольклориста, історика літератури та культури, філософа, соціолога, літературного критика, публіциста, видавця, громадського діяча, політика, народного дипломата.

Йому судилося стати «першим аташе українським при дворі європейської культури»,³ «першим народнім амбасадором, – як казав Франко, – «Молодої України», себто новітньої України, з політичними тенденціями, України, що визволювалася з пут етнографізму й виключно культурницького українофільства. Від часів помазепинської еміграції, від часів дипломатичної діяльності невтомного Пилипа Орлика, що не проминав ніякої нагоди, щоб не піднести перед європейськими дворами прав поневоленої «козацької нації», Драгоманов був перший, що на європейському форумі боронив непередаваних прав й інформував про емансипаційні змагання української нації. Він звертався не до династій, не до дворів і їхніх міністрів, а до народів, до представників демократії. А діялося це в найглухішу ніч життя українського народу»...⁴

До української інтелектуальної історії М. Драгоманов увійшов як стратег, прозорливий мислитель. У певні періоди, особливо гостро відчуваючи непопулярність, «немодність» своїх ідей, він покликувався на думку відомого французького історика Ж. Е. Ренана: «Для того, щоб мати слушність у майбутньому, треба в певний момент вміти бути немодним».⁵

Його програма праці під чужими урядами, яка «була тоді може єдино можливою»,⁶ переслідувала далекоглядне завдання підготувати «грунт для свідомого українства».⁷ У відомій праці «Чудацькі думки про українську національну справу» М. Драгоманов виголошує одну з провідних ідей своєї творчості про те, що «поступ цивілізації на Україні навіть і в чужій формі»,⁸ є кращим, аніж бездіяльність.⁹

Водночас він невтомно обстоює духовну єдність, соборність українського народу (попри реально існуючі кордони), відновлення у майбутньому «національно-географічних» меж України, іншими словами – повернення українських етнічних територій.

У Драгоманова – «дослідача історії і ділателя історії»,¹⁰ за влучним висловом М. Павлика, модель української історії концептуально відмінна від народницької. Прагнучи «ухопити кінець нитки, що ввірвалася в нашої історії в XVIII ст.»,¹¹ сповнити український національний проект, М. Драгоманов насамперед окреслює

європейський вектор розвитку України. Непримиренно ставлячись до всього, що стоїть на заваді цьому прямуванню, він полемічно (і практично — шляхом впровадження культурних програм) побороє етнографічний загумінковий націоналізм українофілів, провінціалізм, неосвіченість.

«Він і в політику вводить етику», оскільки «ідеальний громадянин та ідеальна людина» таким мусить бути в усьому.¹²

Важко переоцінити вплив М.Драгоманова на формування галицької інтелігенції.¹³ Його незаперечною заслугою є викшталтування нового політично свідомого українства краю. «Провідником по українству» М.Драгоманов став для І.Франка, наставником М.Павлику, О.Терлецькому, радником Н.Кобринській, М.Черемшині, В.Стефанику та багатьом іншим культурним і політичним діячам українського П'ємонту. Київські товариші за опікування Галичиною прозвали Драгоманова Михайлом Галицьким.¹⁴ А він сам зізнався: «З усіх частин нашої батьківщини, Русі-України, Галичина стала мені може не менш рідною, як і Полтавщина, духовою родиною».¹⁵

Незаперечним інтелектуальним авторитетом М.Драгоманов був і для своєї небоги — Лесі Українки, за висловом Лідії Шишманової, «духовної дочки»¹⁶ вченого.

Під впливом «любого дядька» — так незмінно зверталася Леся Українка в листах до М.Драгоманова, — формувався її європеїзм. Антинародницьким дискурсом, який найпоспідовніше виявився в епістолярії та драматургії письменниці¹⁷, її інтелектуальними уподобаннями, зокрема й обранням для критичних рефлексій саме тогочасного західноєвропейського письменства, мусимо завдячувати також йому.

Попри пієтет до вчителя, спілкування з ним славетної учениці відбувалося все ж на рівних і взаємозбагачення виявилось обопільним. У деяких статтях М.Драгоманова (хоча й не означені) зустрічаються рецитації епістолярних суджень Л.Українки (приміром, у критичній розправі М.Драгоманова над повістю І.Нечуя-Левицького «Над чорним морем»)¹⁸. Солідаризується вона і з драгоманівськими жорсткими оцінками творчості О. Кониського, В. Чайченка (Б. Грінченка), П. Мирного. Обстоює переконання М.Драгоманова під час полеміки з приводу його статті «Чудацькі думки про українську національну справу».

Хоча духовна переємність між М.Драгомановим та Л. Українкою не вичерпувалася продовженням культурної лінії і мала вимір значно глибший та об'ємніший, аніж просто духовне навчительство, оскільки доповнювалася кровною спадкоємністю, спільним корінням, традиціями роду, генетичним чинником, який є корелятом підсвідомого.

Літературне ім'я Леся Косач обрала також переємно-родинне. З часу співробітництва з галицькою періодикою Українцем підписував свої статті М.Драгоманов. А тридцятьма роками раніше підкреслював цим псевдонімом свою українську ідентичність письменник, котрий в літературному каноні М.Драгоманова посідав центральне місце — Микола Гоголь.¹⁹

М.Драгоманов завжди обстоював власну позицію у суспільно-громадських, ідеологічних, культурних питаннях. Неординарність його натури, волелюбність і незалежний характер виявилися ще у юнацькі роки.

Отож вченому доводилося полемізувати з численними опонентами: російськими революціонерами-демократами, псевдоукраїнолюбцями, галицькими консерваторами.²⁰

Упереджені звинувачення, що лунали на його адресу, нерідко суперечили одне одному, йому закидали водночас сепаратизм і русофільство, радикалізм і поміркованість. «Мене критикували з семи сторін горизонту»²¹, — зізнався сам політик. Причини такого становища один з найближчих учнів і послідовників мислителя — М.Павлик вбачав у тому, що «Драгоманов був для нашої суспільности заоригінальний, завеликий, завсесторонній, задалекоглядний, занадто мало шаблонний, заідейний і законсеквентний. Він забагато давав нашій суспільности,

але забагато й домагався від неї, занадто критикував її, занадто нагонив її до мислення, праці та чесної поведінки, через що й нажив собі чимало ворогів серед земляків і... серед чужинців»²². Перші дослідження творчої спадщини М. Драгоманова з'являються відразу по його смерті, зокрема у 1896 р. той же Павлик видрукував на добровільні пожертви збірник «Михайло Петрович Драгоманов 1841-1895. Єго юбилей,²³ смерть, автобіографія і спис творів». До критичної рецепції М. Драгоманова вдаються І. Франко, М. Павлик, Б. Кістяківський, М. Грушевський, С. Єфремов, С. Русова, Д. Дорошенко, О. Білецький та ін.

Зрозуміло, М. Драгоманов жодним чином не вписувався у рамки радянського, соціалістичного дискурсу, хоча інтерес до його постаті посилювався у певні періоди української історії, зокрема у 20-і, 60-і роки минулого століття – в час нетривалого ідеологічного потепління, відпруження. Але і тоді дослідники змушені були абсолютизувати якусь одну ідею мислителя – федералізм чи зацікавлення соціалістичними вченнями, не враховуючи складної еволюції його світогляду, цілісної системи поглядів²⁴, а поза цим важко відчитними виявляться і літературно-естетичні та літературно-критичні уявлення митця. Утім, якщо розглянути у комплексі художні погляди і принципи, що їх послідовно відстоював М. Драгоманов (європеїзм, космополітизм, інтелектуалізм, відкритість культури, демократизм, естетизм, зображення життя інтелігенції)²⁵, то унаочниться система концептів, які складають теоретичне підґрунтя модернізму. Водночас М. Драгоманов не сприймав народницьку естетику і докладав зусиль як критик та теоретик літератури до подолання пов'язаних з нею популізму, хуторянства, консервативності, закритості культури, українськості як самоцілі, демонстративного патріотизму, орієнтації виключно на зображення народного життя.

Михайло Петрович Драгоманов народився 6 (18) вересня 1841 р. у м. Гадячі Полтавської губернії. Батько – Петро Якимович походив з козацької старшини, за переказом, один із його пращурів служив при гетьманському уряді за Б. Хмельницького перекладачем (драгоманом) у Чигирині. Петро Драгоманов, спадковий дворянин з освітою юриста, перебував на службі у військовому міністерстві в Петербурзі, обирався земським суддею у Гадячі. Одружився з донькою сусідського поміщика середнього достатку Івана Цяцьки – Єлисаветою, разом з якою виростили шестеро дітей. Троє синів і три доньки (серед них і Ольга – відома в українській літературі під псевдонімом Олени Пчілки) зростали в демократичному середовищі, добре знали народні звичаї та обряди, українську народну словесність. Вихованням дітей опікувався батько, високоосвічена, за мірками того часу, людина. Петро Якимович володів кількома іноземними мовами, до кола його зацікавлень належали правничі науки, історія, географія, література. Підбір книг для читання та домашньої книгозбірні свідчив про його неабиякий смак, спробував він і власні сили у написанні поезії та прози. Разом із свояком Амвросієм Метлинським та близьким сусідом Михайлом Макаровським (обидва поети-романтики, етнографи) батько Михайла Драгоманова збирав і записував фольклор Гадяцького повіту. У світогляді старшого Драгоманова синкретично злилися християнські ідеї з ідеями гуманізму, поваги до прав людини, виснуваними з філософії XVIII ст.

Власне на цьому будувався його етичний кодекс, правила поведінки у повсякденному житті, а також своєрідна педагогічна система, яка виключала покарання дітей, застосування будь-якого насильства щодо них. «Я дуже зобов'язаний моєму батькові, який розвинув у мені інтелектуальні зацікавлення і з яким у мене не було моральних незгод і боротьби, – річ, дуже рідка в Росії й тепер, а раніше тим більше»,²⁶ – зазначав письменник 1883 р. в «Автобіографічній замітці».

(Чуттєву атмосферу, життєвий уклад дому Драгоманових, аристократичну, кровну і духовну вісь родини, літературну «спадкоємність» пізніше відтворить

Олена Пчілка у своїх «Спогадах про Михайла Драгоманова», детально виписавши при тому різні стани, відреставрувавши діахронічно, углиб майже на століття, культурно-побутовий контекст).²⁷

З 1849 до 1853 р. Михайло навчався в Гадяцькому повітовому училищі, а успішно закінчивши його, того ж року вступив до Полтавської чоловічої гімназії. Ще в гімназії він глибоко засвоює «позитивні» (точні та природничі) науки, вчиться мислити раціоналістично, водночас виявляє гуманітарні нахили: захоплюється європейською літературою, творчістю Ч.Діккенса, У. Теккерея, Вальтера Скотта, самотужки опановує німецьку мову, редагує рукописний гімназійний часопис. Чималий вплив на формування юнака як особистості мав учитель історії Олександр Стронін (обвинувачений згодом у прагненні усунути царське самодержавство і засуджений як поселенець до Сибіру). Саме він заохочує гімназиста до читання праць зарубіжних істориків — Фрідріха Шлессера, Маколея Бабінгтона, Вільяма Прескотта, Франсуа Гізо, знайомить з філософськими творами західноєвропейських просвітників, прозою Марка Вовчка, що акумулювала у собі тодішні суспільні, антикріпосницькі настрої, виданнями О. Герцена. Усе це резонувало із давніми родинними подіями — участю рідного дядька Михайла по батькові — Якова — у Товаристві об'єднаних слов'ян, таємній організації декабристів в Україні.

У духовний спадок своєму племіннику загиблій на засланні прапорщик Полтавського полку Яків Драгоманов залишив волелюбні інтенції, які у декабристів полягали насамперед в обмеженні абсолютної влади монарха, обстоюванні виборних інституцій (не стільки запозичених на Заході, як закорінених у давню козацьку традицію²⁸), федерації слов'янських народів, емансипації селян.

Під час навчання у Полтавській гімназії розпочинається перехід молодого Драгоманова від українства стихійного, набутого під впливом домашнього виховання в ріднонаціональному середовищі, до українства усвідомленого.

У гімназійні роки він захоплюється творчістю українських письменників. Як пригадує Олена Пчілка, уривки з Котляревського напам'ять у сім'ї знав не лише Михайло, а й мати — Єлисавета Іванівна, котра хоча й була неписьменною, однак вміла і любила декламувати. Сам же Михайло охоче інсценізував для домашніх «Наталку Полтавку».²⁹

Окрім І.Котляревського, читав Г.Квітку-Основ'яненка, П.Куліша, Т.Шевченка... До речі, Шевченкові «Сон» і «Кавказ» М.Драгоманов уперше роздобув у гуртку Капністів, серед представників тієї гілки полтавської шляхти, що становила місток у розвитку таємних товариств в Україні від декабристів до кирило-мефодіївців, серед «лібералів і аболіціоністів», про яких згодом пристрасно відгукувався у «Листах на Наддніпрянську Україну». Позаяк прагнув, щоб за поверховим хлопоманством, про яке Шевченко писав: «У світі ходить між панамі і п'є горілку з мужиками, та вільнодумствує в шинку», не залишилися не поміченими освіченість, «українокозакофільство» та традиція народолюбства, яку ще у 1818 році закладав своєю промовою на офіційному відкритті дворянських зборів у Полтаві і Чернігові М.Г.Репнін. Ці «ліпші» пани, до яких належали де Бальмен, Капністи, Репніни, з середовища яких з'явилася «История русов», мали, безперечно, вплив і на Шевченка, за якого «були старші й освіченіші», і на юного М.Драгоманова: «Звісно, що Шевченка привіз уперше до кн. Репніна Олексій Вас. Капніст, син автора «Оды на рабство». Той Капніст, вкупі з родичем своїм Іл. Петр. Капністом, звісні були серед полтавських панів своєю освітою і «англоманією» і записками про емансипацію крестян. Я сам, у хлоп'ячі часи свої, перед емансипацією (1856-1857) мав пригоду замічати вплив їх обох на краєвих панів і різночинців (попів, лікарів і т.ін.) В обох Капністів були добрі бібліотеки, а ще більша в Репніна, де були збори найліпших письменників європейських XVIII-XIX ст.»³⁰

А ще ж полтавські гімназисти, як свідчить Олена Пчілка, наприкінці 50-х років

минулого століття перебували «під надихом українського націоналістичного руху, що доходив до них від кола загарливих старших патріотів українських, таких, як Пильчиков, Кониський, Милорадовичка та інших».³¹

(Кожна із згаданих постатей є знаковою для українського руху. Дмитро Пильчиков, якого М.Драгоманов називає «звісним на Україні пропагандистом українофільства»,³² — кирило-мефодієвець, а згодом громадівець. Саме він у 1873 році разом із Драгомановим їздив до Львова закладати Товариство імені Шевченка, що стало основою майбутньої Української Академії Наук, розробляв і підписував статут Товариства, так само, як і О.Кониський та Є.Милорадович, на гроші котрої і було засновано НТШ, а ще — українську друкарню у Львові³³).

Проте українство Драгоманова того періоду, за його ж власним зізнанням, було культурно-гуманітарним, а не «націоналістичним», взорованим на практичні справи і ближчим за своєю суттю до «прогресивних западників», ніж до тодішніх ідейних настроїв полтавських українофілів.³⁴

Конфлікт випускника Драгоманова з вихователем призводить до складання іспитів за курс гімназії екстерном. Відразу після цього, у 1859 році, він вступає на історико-філологічний факультет Київського університету, хоча мріяв про медичний. На початку навчання вливається у гурток студентів-засновників перших безкоштовних недільних шкіл у Києві. Задум вести у них політичну пропаганду виявився нездійсненним, зате відкривався широкий простір для педагогічної діяльності. Свою участь у справі народної освіти М.Драгоманов описав у брошурі: «Народні школи на Україні». А коли у 1862 р. уряд закрив недільні школи, він ще протягом року працював у Тимчасовій педагогічній школі, заснованій для підготовки сільських вчителів, редагував популярні книги для народу рідною мовою.

Скасування кріпацтва, польський рух і спроба польського постання 1863 р. активізували соціальні і національно-визвольні устремління молоді. Але у цей період Драгоманову беззастережно не імпонує жодне із студентських товариств та об'єднань. Він частково солідаризується з прагненнями українських націоналістів, проте не поділяє їхньої зневаги до російської літератури, на його думку, розвиненішої від української і повнішої загальноєвропейських інтересів, що для нього наразі і є найголовнішим; з того ж огляду в сенсі політичного виховання значно вище ставить «Колокол» і «Современник», аніж «Основу».

У 1863 р. М.Драгоманов завершує університетські студії, наступного року захищає дисертацію, а ще через рік розпочинає свою викладацьку кар'єру в Київському університеті в статусі приват-доцента, водночас жваво співробітничав з редакціями газет та журналів.

Саме тоді відбувається неординарна подія в його особистому житті — одруження з Людмилою Кучинською, з якою приятелював змалечку, оскільки Михайлова сестра Ольга — похресниця матері нареченої.³⁵

Задля наукового та педагогічного вдосконалення у найважливіших центрах європейської освітньої думки та щоб ознайомитися з історичними пам'ятками, молодий вчений вирушає в довгоочікуване закордонне відрядження (1870-1873), під час якого виявляє діяльний інтерес до громадсько-політичних рухів, партійної періодики. Окрім проживання в Німеччині, Італії, Австрії, Чехії, Польщі, М.Драгоманов проїздом двічі спинявся у Львові, де заприятелював зі студентською молоддю.

Подорож до Європи мала великий вплив на формування політичних та літературних ідей М.Драгоманова, його своєрідної стратегії поширення українського спрямування в Галичині, давала можливість відсторонено оцінити діяльність київських українофілів.

Повернувшись до Києва, Михайло Драгоманов долучається до роботи у новоствореному відділі Російського географічного товариства, стає учасником третього археологічного з'їзду, зближується з діячами лівого крила «Громади», фактично очолює редакцію газети «Киевский телеграф». «Сміло скажу, —

характеризував часопис М. Драгоманов згодом, — що на Україні не було ніколи видання, котре так би підходило по своєму напрямку до програми Кирило-Мефодіївського братства року 1847, звісно, з відповідними часу змінами, як наш «Киевский телеграф» 1875 р.»³⁶ Попри надану жандармерії підписку про непричетність до масонських лож, таємних товариств, а фактично до будь-яких політичних організацій, вченого звинувачують в українофільських настроях та сепаратизмі й у 1875 р. звільняють з посади доцента Київського університету. Донос на нього, як свого часу і на М. Костомарова, написав серед інших М. Юзефович, котрий сприяв появі так званого Емського указу 1876 р., а у відстоюванні безперешкодного розвитку української національної культури вбачав, за спостереженням того ж М. Костомарова, «замаскований соціалізм». Услід за позбавленням викладацької праці М. Драгоманову заборонено проживати в Україні. У 1876 р. він змушений емігрувати, спочатку до Відня, далі до Женеви.

Політичний вигнанець, представник «Старої громади», відряджений заснувати спеціальне друковане видання за кордоном, європейський кореспондент російських видань, вчений зі світовим ім'ям, координатор культурного й політичного руху в Галичині — таким був тодішній статус Михайла Драгоманова. Єдине, чого він не міг передбачити, це того, що виєлімінований із батьківщини назавжди.

У Женеві Драгоманов протягом 1876-1877 рр. закладає українську друкарню, яка має на меті видання не лише періодики, але й публіцистичних, художніх, наукових брошур та книг.

Водночас він ініціює видання у Львові загальноукраїнського літературно-політичного журналу «Громадський друг», концептуального наступника збірників женецької «Громади» та львівського журналу «Друг» (1874-1877), другого періоду існування, коли до його редколегії влилися І. Франко та М. Павлик. У 1878 р. за редакцією М. Павлика з'явилося лише два числа часопису, але і ті конфісковані поліцією. Серед авторів «Громадського друга» — І. Франко, М. Драгоманов, М. Павлик, О. Кониський, Ф. Вовк, О. Терлецький.

Чи не найбільше амбівалентних оцінок висловлено з приводу праці М. Драгоманова у щотижневику «Вольное слово», яке друкувалося у Женеві з серпня 1881 року по травень 1883 р., спочатку під редакцією А. Мальчинського та за активного співробітництва М. Драгоманова, а з 1 січня 1883 р. під орудою самого М. Драгоманова.

Наприкінці 80-х відбувається остаточний розрив М. Драгоманова зі «Старою громадою», інтереси якої він репрезентував за кордоном, вкрай ускладнюються стосунки з представниками інших політичних сил. Інтонації розпачу звучать у сповідальних листах емігранта до побратима І. Франка, з-поміж яких рефреном: «без служби для України я в Європі і без того або з ума зйду, або втоплюсь...»³⁷. Стримували від крайнього кроку «моральні обов'язки видання «Політичних пісень» і «Кобзаря»³⁸.

Виходом із скрути для М. Драгоманова стало отримане у 1889 р. запрошення від вченого Івана Шишманова (чоловіка доньки Лідії) попрацювати на кафедрі загальної історії Софійської Вищої Школи, яка у той час реформувалася у перший болгарський університет.

У цей період М. Драгоманов плідно працює як науковець,³⁹ особливо у сфері фольклористики, водночас опікується діяльністю Русько-української радикальної партії, співробітничав із журналом «Народ» — в подальшому її друкованим органом. На сторінках видання виступали найавторитетніші українські письменники: І. Франко, М. Павлик, Леся Українка, В. Стефаник, П. Куліш, О. Кобилянська, А. Кримський та інші. У часописі вміщені найпомітніші літературознавчі та літературно-критичні розвідки М. Драгоманова, створені на еміграції, синтетична фундаментальна праця «Чудацькі думки про українську національну справу».

Масштабною подією у суспільно-культурному житті української та зарубіжної громадськості став 30-річний ювілей багатогранної (просвітньо-політичної, публіцистичної, видавничої, літературно-наукової) діяльності М. Драгоманова у

1894 р. «Народ, що не шанує своїх великих людей, не варт зватися освіченим народом... Драгоманов для нас є чимсь більше, як заслуженим чоловіком»,⁴⁰ — виголосив І.Франко на урочистому зібранні, прижиттєвому форумі визнання заслуг перед духовною батьківщиною видатного громадсько-політичного діяча та вченого. Леся Українка точно атестувала цей захід, назвавши його «святом свідомої себе України».

Помер М.П.Драгоманов 8 (20) червня 1895 р. у Софії, де і похований. «Він поліг на полі чести, в останній день читав свою останню лекцію»,⁴¹ — відгукнулася, знову ж непомилно, про виконану М.Драгомановим місію його славетна небога.

Джерела та література, примітки:

1. Є. Чикаленко записував у своєму щоденнику: «громадянство зовсім не знає цього письменника, який після Шевченка більше зробив для свідомості національної, як хто інший».

Зі щоденника Є.Чикаленка про М. Драгоманова // «Щоденник» Львів, 1931, вид. Черв. Калини Степан Ріпецький. Михайло Драгоманів в opinii визначних українських громадян. — Нью-Йорк. Дітройт. — 1967. — С. 22-23.

Слід зазначити, Чикаленко мав однодумців-попередників, серед найбільш звісних з яких І. Франко та М. Павлик. Хоча порівнювати М.Драгоманова все ж доречніше було б з іншим видатним українцем XIX століття — П. Кулішем.

Цю різноплановість (символічно-монументальну) Шевченкову та (інтелектуально-провіденціалістичну) М. Драгоманова, хоча ці постаті не зіставні не лише у цьому вимірі, інтуїтивно вловила донька вченого Лідія Шишманова, котра в листі до М. Павлика зауважувала:

«Мислителі, політики не нуждаються в культурі — його не може бути такого, як його мають поети, котрі свої пісні вливають в серця даже малих дітей. Царство політичних діячів в голові, а не в серці, і тому я не согласна з Вашою паралеллю між батьком і Шевченком. Всякий із них сам по собі!».

Див. Лист Л.Шишманової з Чам-Кортії біля Самокова до М. Павлика у Львові з подякою за видання брошури про М. Драгоманова // Михайло Драгоманов. Документи і матеріали 1841-1994. — Л.: 2001, — Док. № 263. — С. 378.

2. Єфремов С. Історія українського письменства. — К.: Феміна, 1995. — С. 470.

3. Єфремов С. Стаття, присвячена 15-річчю від дня смерті М. Драгоманова. 8 червня 1910 р. // Михайло Драгоманов. Документи і матеріали 1841-1994. — Львів, 2001. — Док. № 280. — С. 431.

4. Стаття в газеті «Діло» від 26 червня 1925 р. «Людина української нації» про М.Драгоманова // Там само. — Док. № 302. — С. 481.

5. Драгоманов М. Додаток до автобіографічної замітки, написаної для п. Leon Sichler на початку лютого 1889 // Там само. — Док. № 133. — С. 177.

6. Донцов Д. Реферат «Сучасні політичні положення нації і наші завдання» про М. Драгоманова, липень 1913 р. // Там само. — Док. № 289. — С. 449.

7, 8. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці: У 2-х т. — Т.2. — К.: Наукова думка, 1970. — С. 349.

9. Власне це була відповідь М. Драгоманова тим діячам українського руху, які, зайнявши оборонну позицію, пропонували перетривати, «переспати» — за висловом П. Житецького (див. Колесник П. Драгоманов і українська література (до виходу двотомника літературно-критичних праць М. Драгоманова) // Літ. Україна, 22 вересня, 1970. — № 75. — С. 2) несприятливі для національної справи часи. Будучи реалістом в політиці, М.Драгоманов рішуче не приймав бездіяльної позиції «чистих українських сепаратистів, які абсолютно нічого не роблять 10 років і ждуть, що якимось Аллахом заведе їм Україну самостійну» (Драгоманов М. До В. Навроцького, 26 серпня 1873 // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці: У 2-х т. — Т.2. — К.: Наукова думка. 1970 — С. 462).

10. Павлик М. Смерть і похорони М.П. Драгоманова 15 (27) 1895 р. // Народ (Львів). — 1895. — № 12. — С.179.

11. Драгоманов М. Переднє слово [до «Громади» 1878 р.] // Драгоманов М.П. Вибране. К.: Либідь, 1991. — С. 289.

12. Павлик М. Смерть і похорони М.П. Драгоманова 15 (27) 1895 р. // Народ (Львів). — 1895. — № 12. — С.179.

13. В. Стефаник свою несхвальну оцінку «руської інтелігенції» Галичини висловив 1898 р. у епістолярії до О. Кобилянської: «Не можна любити те, що вродилося тому п'ятдесят років і є маленьке та до того миршаве». (Стефаник В. Публіцистика. К.: Держ. вид-во худ. літ-ри, 1953. — С. 84). Стара українська шляхта в Галичині зазнала безповоротної колонізації, нова ж інтелігенція, що з'явилася у висліді національного романтичного відродження, відтворювалася не по-європейському, а по-російському «різничинському» типу і була «інтелігенцією розриву», безгрунтянства в термінах О. Забужко (Див. про це Забужко О. Notre Dame d'Ukraine: Українка

в конфлікті міфологій. — 2-е вид., виправл. К.: Факт, 2007. — С. 522. Відмінність між інтелігенцією галицькою та інтелігенцією підросійської України точно спостеріг ще Б. Кістяківський (який опріч того висловив і цікаві міркування з приводу тлумачення асиміляції провідної верстви як національної зради): «...Є велика різниця між російською Україною тепер і галицькою перед п'ятдесятьма роками. Галичина мусила чекати, поки українська інтелігенція народиться в пошівських та селянських родинях; з спольщеної колись української шляхти майже ніхто не повернувся до українства. Усе ще зовсім інакше на Україні. Ви знаєте, що більшість українських письменників і учених походять з зрущеної шляхти, що повернулася до українства [...] Українська інтелігенція також набирається з зрущеної через пробудження демократизму і національного самопізнання». (Див. Лист Б. Кістяківського з Берліна до М. Павлика у Львові, від 3 (16) серпня 1912 р. // *Леся Українка. Документи і матеріали*. Київ, 1971. С. 220-225.)

14. Див. Промова М. Павлика на народному вічу у Львові з нагоди 30-річчя літературно-наукової праці М. Драгоманова 4 (16) грудня 1894 р. // Михайло Петрович Драгоманов 1841-1895. Його юбилей, смерть, автобіографія і спис творів. Здавив і видав М. Павлик. Львів, 1896. — С. 36-43.

15. Відповідь М. Драгоманова на привітання з нагоди 30-річчя його літературно-наукової діяльності, після 4 (16) грудня 1894 р. // Там само. С. 105-112.

16. *Українка* Леся. Збір. тв.: У 12 т. — Т.10. — К.: Наукова думка, 1978. — С.340.

17. Однією з перших у вітчизняному літературознавстві звернула на це увагу С. Павличко: «Леся Українка її поезії і навіть драм і Леся Українка її листів і статей — дві різні особи. Лесина поетеса, переповнена гаслами боротьби, сили, мотивом «слова-зброї» й майже марксистськими «досвітніми огнями» ненависті до гнобителів, імпонувала народникам з їхніми ідеями про роль і покликання літератури. Її листи — скептична критика народництва, пошук альтернативи до нього, а по суті до самої себе, були близькі тільки таким кореспондентам, як Кобилянська або Драгоманов. Те ж саме виявилось в статтях, хоча в дещо обережнішій формі». (Див. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. — К.: Либідь, 1999. — С. 52).

18. Леся Українка просила у листі М. Драгоманова: «Бога ради, не судіть нас по романах Нечуя, бо прийдеться засудити нас навкі безневинно. Принаймні я не знаю ні одної розумної людини в Нечуєвих романах, якби вірити йому, то вся Україна здалась би дурною. У нас тільки сміються з того «Чорного моря», а прочитавши його, можна тільки подумати, чи не час би вже Нечуєві залишити писати романи, бо вже як такі романи писати, то краще пір'я дерти. А пожалось Боже того пера й чорнила!» (*Українка* Леся. Збір. тв.: У 12 т. — К., 1979. — Т.10. — С.113).

М. Драгоманов відтворює судження небоги майже дослівно, замінивши лише закінчення: «Ось що пише нам про повість д. Левицького з України одна особа, котра дала безспірні докази активної прихильності до української нації (вечерня характеристика адресантки. — Т.Д.): «Бога ради, не судіть нас по романах Нечуя[...] У нас тільки сміються з того «Чорного моря»... Мені тільки жаль, що наша бідна українська література так поневіряється через різних... корифеїв». // Драгоманов М. «Над Чорним морем». Повість Івана Левицького // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці: У 2-х т. — Т. 2. — К.: Наукова думка, 1970. — С. 310-311.

19. У частині лесезнавчих та драгоманознавчих студій розтиражована хибна думка про те, що підписуватись Українець М. Драгоманов почав, опинившись на еміграції. Не уникла її й О. Забужко, котра пише про Драгоманова, що він «першим (від 1876 р., тобто відколи емігрував із Росії) став уживати в своїх писаннях того самого «етнічного» псевдоніма, що відтак перейшов і до неї (Лесі Українки. — Т.Д.) — «Українець» (NB: а ще тридцятьма роками раніше так підписався — правда, не по-українськи, а по-французьки, але також мандруючи Європою й почувуючись вигнанцем, — інший автор, якого в родині Драгоманових без вагань зараховували до українських, — Mr. Nicolas de Gogol, Ukrainien), згідно з «Almanach de Carlsbad» за 1846 р., — збіг, що його навряд чи можна вважати за випадковий!» (Див. Забужко О. Notre Dame d' Ukraine: Українка в конфлікті міфологій. — 2-е вид. виправл. — К.: Факт, 2007. — С. 343-344). Річ у тім, що вживати псевдонім Українець М. Драгоманов почав, співпрацюючи з часописами Галичини. За таким підписом у «Правді», починаючи з 1873 року, друкувалася його стаття «Література російська, великоруська, українська і галицька». Прибраним ім'ям Українець завершується і віддрукований до еміграції, у 1875 р., «Перший лист до редакції «Друга», в оригіналі написаний між іншим російською, редакцією перелицьований на рутенщину, а сучасному читачеві відомий у перекладі І. Франка, котрий вмістив його до свого видання «М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка і інших (1887-1895)». Видав Іван Франко. Львів. 1908».

20. «...мені все мое життя доведеться полемізувати з багатьма різними партіями водночас. Не минає майже тижня, щоб я не зустрівся з спрямованою проти мене статтею, що вийшла з табору національного: московського, польського, німецького, консервативного, як і революційного; мені дістається навіть від українофілів (особливо галицьких)». У примітці М. Драгоманов додає: «Вони мене називали спочатку «обрусителем», а потім навіть агентом російського уряду, який посланий за кордон, щоб скомпromетувати українську справу соціалізмом. (Див. Автобіографічна замітка М. Драгоманова. 22 березня (3 квітня) 1883 р. Женева // Михайло Драгоманов. Документи і матеріали 1841-1994. — Львів, 2001. — Док. № 119. — С. 163).

21. Цит. за Колесник П. Драгоманов і українська література (до виходу двотомника літературно-критичних праць М. Драгоманова) // Літературна Україна, 22 вересня 1970. — № 75. — С.2.

22. Павлик М. Михайло Драгоманов і його роль в розвою України. — Львів, 1907. — С. 35-36.
23. Йдеться про 30-річний ювілей літературно-наукової діяльності М. Драгоманова, який святкувався у грудні 1894 р., помер М. Драгоманов наступного року.
24. На оригінальність, переснованість, взаємообумовленість ідей М. Драгоманова, — «кожна з яких пов'язана з іншими, доповнює їх і може бути зрозумілою лише через ціле», — вказував І. Лисяк-Рудницький. Див. Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2 т. — Т. 1 (Пер. з англ.) — К.: Основи, 1994. — С. 300-301.
25. Першою у вітчизняному літературознавстві чітко віддиференціювати критерії модернізму та народництва через їх бінарну опозицію спробувала Соломія Павличко. (Див. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. К.: Либідь, 1999. — С. 68).
26. 1883 р., 22 березня (3 квітня). Женева. Автобіографічна замітка М. Драгоманова // У кн.: Михайло Драгоманов. Документи і матеріали 1841-1994. — Львів, 2001. — Док. № 119. — С. 144.
27. Олена Пчілка. Спогади про Михайла Драгоманова. — Україна (Київ). — 1926. — Кн. 2-3. — С. 38-64.
28. Забужко О. Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій. — 2-е вид., виправл. — К.: Факт, 2007 — С.308.
29. Олена Пчілка. Спогади про Михайла Драгоманова. — Україна (Київ). — 1926. — Кн. 2-3. — С. 38-64.
30. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці: У 2-х т. — Т.1. — К.: Наукова думка, 1970. — С.450-451.
31. Олена Пчілка. Спогади про Михайла Драгоманова. — Україна (Київ). — 1926. — Кн. 2-3 — С. 38-64.
32. Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867-1877) // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: У 2-х т. — Т.2. — К.: Наукова думка, 1970. — С. 154-155.
33. Тема меценатства — підтримки «української течії», культурно-мистецьких та освітніх проектів заслуговує на окреме дослідження. Про інвестиції української шляхти в літературу див.: Петров В. Романи Куліша. — Х.: Рух, 1930. — С. 210. Слабошицький М. Українські меценати. Нариси з історії української культури. — К., 2001. — С. 325.
34. Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867-1877) // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці: У 2-х т. — Т.2. — К.: Наукова думка, 1970. — С. 154-155.
35. В особі Людмили Михайлівни Кучинської поєдналися іпостасі талановитої акторки, перекладача українських авторів для російських видавництв, ревної помічниці чоловіка: у Женеві вона завідувала експедицією «Громади», переписувала статті М. Драгоманова і надсилала до Росії та на Україну (оскільки усе, написане його почерком, не приймалося до друку навіть під псевдонімом), громадської діячки — вона виступила ініціаторкою організації дитячих притулків за швейцарською моделлю.
36. Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867-1877) // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. У 2-х т. — Т.2. — К.: «Наукова думка», 1970. — С. 246.
37. Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і інших. 1881-1886. — Львів, 1906. — С. 173-174.
38. Там само.
39. Про популярність вченого у Болгарії пригадував його давній галицький кореспондент Ярослав Окуневський, який, перевідуючи хворого М. Драгоманова, довідався від нього таке: «А раз на балю підійшов князь до мене, стиснув руку (Болгари цілують Єго зараз у руку за таку честь) та сказав, що жалусь, що різнірідні обов'язки не позволяють ему слухати моїх лекцій. Він — каже — чув, що мої лекції дуже інтересні». Окуневський Я. Михайло Драгоманов // Діло (Львів). — 1895. — 1 (13) липня.
40. Франко І. Доповідь на народному вічу у Львові з нагоди 30-річчя літературно-наукової праці М. Драгоманова // Михайло Петрович Драгоманов. 1841-1845. Єго юбилей, смерть, автобіографія і спис творів. Зладив і видав М.Павлик. — Львів, 1895. — С. 27.
41. Українка Леся. Лист до Олени Пчілки від 19 липня 1895 // Українка Леся. Зібр. тв.: У 12 т. — Т. 10. — К.: Наукова думка, 1978. — С. 310.

